

25. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 198 с.
26. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы : [лекция] / П.О. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 140 с.
27. Недбайло П.О. Советские социалистические правовые нормы : [лекция] / П.О. Недбайло. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 140 с.
28. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
29. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.

УДК 34(09)(477)(075)

Калашников В. М.,

кандидат юридичних наук, доктор історичних наук,

професор кафедри міжнародного права

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

БУРЖУАЗНІ РЕФОРМИ В ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ ТА УКРАЇНІ

BOURGEOIS REFORMS IN TSARIST RUSSIA AND UKRAINE

Проаналізовано проблеми здійснення буржуазних реформ в українських губерніях Російської імперії. Звернено увагу на те, що в найбільш розвинутих європейських державах і США відбувався процес остаточного викорчовування елементів феодалізму. У цих умовах в Росії довелося почати системне перетворення міської промисловості й сільського господарства на буржуазних засадах, особливо в межах сучасної України. Розглянуто буржуазні реформи й контрреформи на території сучасної України як комплекс заходів, які відображали специфіку переходу українського міста й села до капіталістичних засад господарювання.

***Ключові слова:** українські землі, кріпосне господарство, буржуазні реформи, контрреформи.*

Проанализированы проблемы осуществления буржуазных реформ в украинских губерниях Российской империи. Обращено внимание на то, что в наиболее развитых европейских государствах и США происходил процесс окончательного выкорчевывания элементов феодализма. В этих условиях в России довелось начать системное преобразование городской промышленности и сельского хозяйства на буржуазных началах, особенно в пределах современ-

ной України. Рассмотрены буржуазные реформы и контрреформы на территории современной Украины как комплекс мероприятий, которые отражали специфику перехода украинского города и села к капиталистическим началам ведения хозяйства.

Ключевые слова: украинские земли, крепостное хозяйство, буржуазные реформы, контрреформы.

This article discusses the implementation of the bourgeois reforms in Ukrainian provinces of the Russian Empire. The author draws attention to the fact that in the most developed European countries and the United States to make the transition from the early, manufactory capitalism to the more advanced way of doing capitalist economy, focusing on factories. Along with the development of urban capitalist economy in the developed Western powers underwent a process of uprooting the final elements of feudalism. Under these conditions, the Russian Empire had a chance to start a systemic transformation of urban industry and agriculture on the basis of purely bourgeois, especially within the present-day Ukraine, which lagged behind in the development of the capitalist economic structure from the other provinces of the European part of the empire. The author considers bourgeois reforms and counter-reforms in the territory of modern Ukraine as a set of activities that reflect the specifics of the transition Ukrainian towns and villages to the beginnings of capitalist farming.

Key words: Ukrainian lands, feudal economy, bourgeois reform, counter-reforms.

Після того, як царська Росія зазнала поразки в Кримській війні, розпочалася нова доба її історії, яка отримала назву епохи Визволення, або епохи Великих реформ. Ця доба була пов'язана з ім'ям Олександра II, який, на відміну від свого батька, Миколи I, усвідомив, що скасування кріпосництва «зверху» є неодмінною умовою збереження влади Романових, які були першими російськими поміщиками.

Кріпосне господарство могло існувати надалі завдяки виснаженню природи й людини. Проте вільна праця була більш продуктивною порівняно з працею невільника. Кримська війна продемонструвала зріст відсталості Росії від розвинених європейських держав. Тому вона мала найближчим часом перейти до рангу регіональної держави, що вступало в протиріччя з інтересами російської верхівки. Вихід із цієї ситуації був один – скасування кріпосництва. Проте Олександр II не наважився розв'язати цю проблему одноосібно. У конституційних державах того часу всі великі заходи спочатку розроблялися в міністерствах, потім обговорювалися в Раді міністрів, а наприкінці цього процесу відповідні законопроекти вносилися до парламенту. У Росії того часу не було ні парламенту, ні Ради міністрів. Тому було потрібно утворити громіздку систему центральних і місцевих установ спеціально для розробки селянського питання.

Процес підготовки *селянської реформи* розпочався в 1857 р., проте дворянство утворило губернські комітети з вказаного питання, щоб вони саботували реформу. Лише в 1860 р. поміщики чорноземних губерній, зокрема українсь-

ких, через своїх представників, які зібралися в Петербурзі, пішли назустріч проектам уряду (усього процесу скасування кріпосництва було присвячено 17 правових актів). Нарешті Головний комітет із селянської справи підготував Маніфест Олександра I про скасування кріпосної залежності селян від поміщиків (далі – Маніфест). Текст цього акта цар оголосив 19 лютого 1861 р., указавши, що в ньому якнайкраще забезпечені інтереси поміщиків. Селяни-українці довідалися про його зміст у всіх православних церквах із 9 березня до 2 квітня того ж року.

Після опублікування Маніфесту селяни з формально-юридичної точки зору отримали волю, оскільки поміщикам було заборонено продавати, купувати, дарувати, насильно одружувати або віддавати заміж, переселяти з місця на місце й карати різками або в інший спосіб, не передбачений законами Російської імперії, колишніх кріпаків. Це означало, що селянам царським Маніфестом було даровано особисті та майнові права. Вони набули прав підприємців, учасників судового процесу й самоврядних інституцій. Нарешті, вони мали право вступати на державну службу.

Проте скасування кріпосництва не вирішило основне питання селян – земельне, адже воно вирішувалося з урахуванням місцевих особливостей, які завжди тлумачилися на користь поміщиків. Селянам дійсно виділяли садиби та польові наділи, проте вони в чорноземних регіонах були настільки мізерні, що увічнилися в гірких народних приказках: «Поле, що й курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає». За ці клаптики землі треба було внести великі викупні гроші. Уряд вважав, що із часом «тимчасово зобов'язані» відносини закінчатися, селяни з поміщиками укладуть угоду щодо кожного маєтку. Згідно із законом селяни мали одноразово сплатити поміщику за свій наділ близько п'ятої частини обумовленої суми. Решту мала сплатити держава, проте селяни зобов'язали повернути їй цю суму (з процентами) щорічними платежами протягом 49 років.

Зрозуміло, що поміщики Полісся, де земля була малородюча, намагалися примусити селян якомога скоріше викупити її. На Півдні та Лівобережжі України поміщики відібрали в селян 1 млн десятин землі, що становило майже третину їхнього дореформеного надільного землекористування. На Правобережжі хліборобська частка була на 18% вище, ніж до реформи. Проте це було зумовлено наслідками польського повстання 1863–1864 рр., після поразки якого царат довершив верифікацію прав шляхти на дворянство й землі. Тому й відбулося деяке поліпшення умов скасування кріпосного права для тамтешніх селян, які, однак, не одержали повного інвентарного наділу.

Варто вказати, що 440 тис. кріпаків, які служили при панських садибах, отримали лише звільнення, проте земля їм взагалі не виділялася. Із часу проголошення реформи 1861 р. протягом двох років дворові селяни мали працювати на поміщика чи платити йому оброк, а потім ставали нікому непотрібними, оскільки наділення їх землею закон не передбачав.

Викупні платежі були безсоромним пограбуванням селян. Вони залежали не від ринкової вартості землі, а від розмірів дореформених селянських повин-

ностей. Загалом унаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менші 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Та й ці наділи селяни повинні були протягом 49 років викупувати в поміщиків на основі встановлених реформою цін, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли «викупні платежі» припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн крб, хоча її ринкова вартість становила 128 млн крб.

Реформа надала право поміщику протягом двох років самому визначити й оформити в так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей період селяни перебували в становищі «тимчасово зобов'язаних», змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище продовжувалося багато років, оскільки надання селянам дозволу на викуп наділів цілком залежало від бажання поміщика аж до 1883 р.

Долю державних селян, які в Україні становили близько половини всієї кількості селянства, визначив прийнятий 1866 р. спеціальний закон про поземельний устрій. Згідно з ним селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний чиншовий податок. 58% державних селян одержали наділи менші 5 десятин. Загалом участь держави й поміщиків у пограбуванні всіх колишніх невільників (із процентами за державну позичку) обійшлася землеробам у 2 млрд карбованців, тобто вчетверо більше вартості наданої їм землі.

Таким чином, фактично поміщицькі та державні кріпаки викупували не тільки землю, а й особисту волю. Проте реформи 1861 і 1866 рр. відкривали перед мільйонами вільних селян широкі можливості активізації господарської діяльності. Вони, як і представники інших соціальних верств населення, взяли участь у затвердженні прогресивнішого (порівняно з феодалістичним) типу товарного виробництва – капіталістичного, економіка якого ґрунтувалася на ринкових відносинах усього населення. Щоправда, гальмували цей процес кріпосницькі пережитки. Селяни залишилися нижчим податним станом, обтяженим непомірними викупними платежами, а також подушною податтю (накладалася незалежно від розмірів і стану селянського господарства) і поземельним податком. Як пережиток кріпосницької системи зберігалися й натуральні повинності: дорожня, візницька тощо.

Скасування кріпосництва призвело до того, що колишні поміщики, які віками «на безоплатній основі» виконували адміністративні, поліцейські, судові функції стосовно кріпаків, уже не брали участь у підтриманні порядку на селі. Тому там виникли селянські общини, підпорядковані державним органам. Община сплачувала податки на основі кругової поруки, карала неплатників побиттям різками або примусовою віддачею на заробітки й забезпечувала виконання державних повинностей. Проте й за умови дійсної участі общин у житті суспільства, яке після скасування кріпосного права пішло шляхом розвитку буржуазних відносин (економічних, соціальних і навіть політичних), державна влада не

була спроможна утримувати основну частину населення імперії за допомогою чиновників, військових, жандармів і поліцейських. Це й стало основною причиною проведення наступної реформи – земської, яка мала долучити органи самоврядування до вирішення вказаних проблем.

До селянської реформи Росія підійшла з вкрай відсталим і занедбаним місцевим господарством. Медицини й освіти на селі практично не було. Про шляхи сполучення ніхто не дбав. Однак державна казна була виснажена, і уряд не міг власними силами піднести місцеве господарство. Ось чому уряд вирішив піти назустріч ліберальній громадськості, яка клопотала про введення місцевого самоврядування.

Земська реформа в Україні проводилась відповідно до Положення про губернські і повітові земські установи від 1 січня 1864 р. Згідно із законом земства були суто господарськими організаціями. Земські установи склалися з повітових і губернських зборів, рішення яких впроваджували виконавчі органи – повітові й губернські земські управи. Царат подбав про те, щоб депутати повітових зборів, так звані гласні, обиралися на три роки окремо по трьох куріях (розрядах): а) з'їздами землевласників; б) зборами міських власників; в) волосними сходами. Для виборців перших двох курій діяли високі майнові цензи. Для селян вибори були двоступеневими. Спочатку сільські громади направляли своїх представників на волосні сходи. Там обиралися виборці на повітові з'їзди, які скликали повітові земські зібрання. Депутати цих зібрань обирали губернські земські зібрання. Така система виборів по куріях забезпечила перевагу дворян у всіх земських органах. Проте й за такої умови царський уряд вважав діяльність земств небезпечною. Тому для контролю за ними були створені «Губернські із земських справ присутствія», підпорядковані губернаторам і міністру внутрішніх справ імперії. Крім того, на Правобережній Україні, де більшість поміщиків брала участь у польському визвольному русі, запровадження земських установ відклали до 1911 р.

До компетенції земств належало влаштування й утримання місцевих шляхів; здійснення заходів із розвитку землеробства, торгівлі й місцевих промислів; опіка медицини, ветеринарії й початкової освіти; протипожежна служба; визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Після появи земств у провінції поступово змінювалося співвідношення сил. Раніше всі справи в повітах вирішувалися урядовими чиновниками разом із поміщиками. Тепер, коли була розгорнута мережа шкіл, лікарень і статистичних бюро, з'явився «третій елемент», тобто лікарі, вчителі, агрономи та статистики. Їм довіряли селяни й до їх порад прислуховувалися управи.

Неодмінною частиною державних реформ у будь-якій країні світу під час переходу до побудови буржуазних відносин завжди була *судова реформа*. У Росії її здійснили на основі затверджених Олександром II 20 листопада 1864 р. Судових статутів: 1) установа судових установ; 2) статут цивільного судочинства; 3) статут кримінального судочинства; 4) статут про покарання, що накладаються мировими суддями.

Становий суд, залежний від адміністрації, був замінений буржуазним за власним характером судом. У результаті судочинство отримало демократичну основу. Її скріпляли звичайні для розвинених країн світу принципи змагальності, гласності, рівності всіх перед законом і права звинуваченого на захист. Щодо нової російської судової системи, то законом запроваджувалися судові установи двох типів – загальні та мирові.

Усю систему загальних судів очолював Сенат, наділений правами вищого апеляційного й касаційного судового органу. Цю систему становили окружні суди та судові палати. Перша структура, до якої входили голова, його заступник, якого іменували товаришем, і члени суду, відігравала роль першої інстанції, через яку проходили більшість цивільних і кримінальних справ. Кримінальні злочини розглядалися в складі трьох суддів, які оцінювали докази попереднього слідства, здійсненого судовими слідчими.

У випадку розгляду справ, де підсудним загрожували вироки у вигляді позбавлення чи обмеженням громадянських прав, учасниками судового процесу неодмінно були присяжні засідателі. Списки присяжних склалися земствами й міськими думами та затверджувалися губернаторами.

Цензові вимоги до присяжних були такі: 1) ці особи чоловічої статі мали бути російськими підданими, які досягли 25 років; 2) засідателі призначалися лише із числа людей, які володіли в цьому повіті певною власністю та проживали там не менше двох років; 3) від присяжних вимагалось знання російської мови; 4) заборонялося включати до списків кандидатів у присяжні злочинців, неспроможних боржників, божевільних і людей із розладами слуху, зору й мовлення. Присяжні виносили вердикт про невинуватість або винуватість підсудних, що не залежав від думки суддів і не підлягав апеляції. У разі визнання підсудного винуватцем, судді встановлювали йому міру покарання.

Судові палати, утворені в Києві, Харкові та Одесі, склалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Ці палати керували діяльністю відповідних окружних судів і розглядали апеляції на рішення цих установ. Крім того, судові палати діяли як суди першої інстанції в справах про державні та посадові злочини.

Судова реформа в Росії запровадила й *адвокатуру*. Юридичною аристократією були присяжні повірені, які здійснювали представництво в цивільних і захист у кримінальних справах в усіх судах імперії. Окрім них, у судових процесах брали участь приватні повірені, проте тільки в тих судах, до яких вони були приписані.

Характерною особливістю проведення судової реформи в Україні було те, що вона в деяких регіонах здійснювалась частково.

Відповідно до судової реформи велику кількість незначних цивільних і кримінальних справ мали розглядати мирові суди. Його першою інстанцією був одноосібний суд дільничного мирового судді. Іноді в містечках України виникали суди почесного мирового судді, який діяв на безоплатній основі. Кандидатами в мирові судді, яких обирали на три роки земські збори або міські думи,

визнавалися заможні особи, які мали вищу або середню освіту й солідний віковий і службовий ценз. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів.

У зв'язку зі здійсненням буржуазних реформ в українських землях Російської імперії особливого значення набули цивільно-правові норми, які врегулювали право власності, зобов'язальне право, спадкування й сімейне право. Поняття «право власності» тлумачилося як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі цього права іншому суб'єктові цивільно-правових відносин шляхом купівлі-продажу, застави, дарування чи в інший спосіб. Головним об'єктом права власності в українських землях, як завжди, залишалася земля. Селяни після скасування кріпосництва отримали особисті й майнові права, проте реалізація ними права власності на землю була обмежена, адже на здійснення всіх земельних операцій була потрібна згода селянської громади.

Сімейне право детально регулювало відносини подружжя, батьків і дітей, опіки й піклування. Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, надавало їм особисті й майнові права та обов'язки. Так, дружина повинна була коритися чоловікові як главі сімейства, а чоловік мав забезпечувати дружину засобами існування.

Успадкування передбачалося за законом і за заповітом. Предметом заповіту було майно заповідача, проте родове майно заповідатися не могло. Дочки при синах не отримували спадок, їм лише передавалася частина майна, необхідна найчастіше для того, щоб жінки після одруження вносили до майна нової родини свою частку речей у вигляді посагу.

Розвиток промисловості викликав поширення принципу договірної угоди, укладення якої, однак, закріплювало право роботодавця на нав'язування найманим працівникам кабальних умов праці. Лише в 80–90-х рр. XIX ст. набули чинність фабрично-заводські закони, які встановлювали максимальну тривалість робочого дня в 11,5 годин і забороняли використання праці жінок і підлітків на важких і підземних роботах. Окрім того, були введені певні обмеження на застосування штрафів.

За судовою реформою 1864 р. кримінально-процесуальне право відокремилось в самостійну галузь. Тоді ж було встановлено, що принципом права має бути презумпція невинуватості особи, підозрюваної у вчиненні злочину, поки її винуватість не доведена судом.

Кримінально-процесуальне право регламентувало стадії кримінального процесу: 1) попередній розгляд через здійснення дізнання й попереднього слідства; 2) віддання справи до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Буржуазний характер правосуддя за результатами судової реформи був очевидний, тому що припускався перегляд вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Цивільний процес у мировому суді відбувався за спрощеним порядком. Судове засідання складалося з викладення суті справи, надання суду доказів і пояснень сторін. Важливу роль у цьому процесі відігравали адвокати. Оцінювання доказів здійснювалося за внутрішнім переконанням суддів. Рішення в

справі оголошувалось судом у вигляді короткої резолюції. Допускалися примирення сторін і перегляд судових рішень в апеляційному порядку.

Бурхливий розвиток промисловості вимагав проведення *міської реформи*, необхідної задля впорядкування різних сторін життя міського населення. У містах поряд із державними органами мали існувати самоврядні структури. Їх встановили на основі Міського положення, яке було затверджене Олександром II 16 червня 1870 р. Воно поширювало свою дію на найбільші промислові центри українських губерній, зокрема Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. проте наприкінці 70-х рр. XIX ст. і в інших містах було створено всестанові органи міського самоврядування.

Відповідно до Міського положення городяни обирали строком на чотири роки розпорядчі органи – міські думи, які створювали виконавчі органи – міські управи на чолі з міським головою. Вибори гласних (депутатів) міської думи проводилися за трьома виборчими з'їздами (великих, середніх і дрібних платників податків). Така система виборів призвела до того, що власники, які становили першу групу виборців, обирали стільки ж гласних думи, як і сотні середніх власників чи тисячі дрібних підприємців. Робітники, які не сплачували податків, у виборах не брали участь.

Міський голова й управа обиралися думою. Голова очолював і думу, і управу, координуючи їхню діяльність. Компетенція міських дум була аналогічною компетенції земств. У компетенції міських дум та управ були питання благоустрою, розвитку промисловості й торгівлі, а також завідування шкільними, медичними й добродійними справами. Однак у 1892 р. було прийнято нове Міське положення, яке обмежувало повноваження міського самоврядування.

Варто вказати, що монарший лібералізм не завадив Олександрові II водночас із визволенням селян і проведенням земської та міської реформ подбати про охорону правопорядку, який відображав інтереси дворянства й інших заможних верств населення. Ці охоронні заходи були важливими, оскільки після скасування кріпосного ладу вотчинна поліція, яка знаходилася під управлінням поміщиків, припинила своє існування. І це тоді, коли на селі поширився рух проти несправедливого й руйнівного для формально вільного селянства нового землеустрою. Тому було здійснено *поліцейську реформу*, яку запровадили відповідно до затверджених царським указом Тимчасових правил про устрій поліції в містах і повітах губерній (1862 р.).

У повітах було створено поліцейські управління на чолі зі справниками, призначеними губернаторами. Справники командували поліцейськими чинами, приставами та урядниками, які доглядали за порядком у станах, дільницях і селищах. У всіх губернських містах і деяких містечках існували міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами та їхніми помічниками. Цих службових осіб призначали губернатор або градоначальники. Кожне велике місто мало адміністративно-поліцейські одиниці, частини, на чолі яких перебували пристави, і дільниці, очолені дільничними. У штаті поліцейських управлінь перебували помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі та нижчі чини (городові).

Значно посилилася роль жандармерії (політичної поліції). Жандармські управління діяли в кожній губернії, на залізницях і в місті Одеса, яке було «морським вікном» до інших країн світу. До основних функцій жандармерії належали політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами «протиурядового напрямку» й проведення дідань у справах про державні злочини. До появи при Генеральному штабі Російської імперії контррозвідки жандарми займалися також боротьбою зі шпигунством.

Основною опорою царизму під час буржуазних реформ вважали військо. 1861 р. військовим міністром був призначений генерал Д. Мілютин. Міністр врахував уроки Кримської війни, які вимагали важливих перетворень в армії та флоті. Вони мали на меті утворення великих, навчених військовій справі резервів за існування обмеженої армії мирного часу. *Військова реформа* була проведена протягом 1864–1874 рр. На завершальному етапі реформи, у 1874 р., був прийнятий закон, відповідно до якого відмінили рекрутчину та ввели всестанову військову повинність чоловіків, які досягли 20 років і були годні до служби за станом здоров'я. Строк дійсної служби становив 6 років (на флоті – 7 років). Для осіб, які закінчили вищі учбові заклади, строк служби скорочувався до шести місяців.

На території України було створено воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський.

У 60–70 рр. XIX ст. було також здійснено *освітню реформу*, яка стимулювала подальший культурний розвиток населення українських земель навіть за існування мовного обмеження (українська мова як навчальна не застосовувалася ні в початкових, ні в середніх, ні у вищих учбових закладах), тому що для нижчих верств населення був відкритий більший доступ до освіти. Так, кількість початкових шкіл в Україні під владою Російської імперії зросла протягом другої половини XIX ст. з 1 300 до 17 000 (проте в них навчалася лише третина українських дітей, переважно із заможних верств населення).

Більшої уваги було приділено середній освіті, яка ставала основою для підготовки майбутніх студентів. Останні повинні були бути фахівцями з державного управління, культури й науки. Відповідно до особливостей системи державного управління Росією переважна кількість середніх учбових закладів була закріплена за урядовими міністерствами. Всього в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. нараховувалося 129 класичних гімназій і 19 реальних училищ, які зосереджувалися на підготовці фахівців із уклоном у природничі та фізико-математичні науки. Вони були підпорядковані Міністерству народної освіти. Військове міністерство керувало семирічними кадетськими корпусами. Міністерству торгівлі та промисловості були підпорядковані сільськогосподарські та комерційні училища.

Розширені потреби народного господарства наприкінці XIX ст. викликали появу Київської політехніки, технологічний інститут було відкрито в Харкові, сільськогосподарський – в Одесі, гірничий – у Катеринославі, вищий ветеринарний заклад – у Харкові. Однак перебільшувати наслідки цих реформ не варто,

оскільки набори до вищих учбових закладів були мізерними. Крім того, у них навчалися вихідці лише з привілейованих верств населення.

Треба вказати, що після скасування кріпосництва урядова політика змінилася не на краще. Олександр II не був в змозі протистояти тиску з боку придворної камарильї, старої бюрократичної гвардії й поміщиків-кріпосників. Цей тиск посилювався після польського повстання 1861–1863 рр. Зріст соціальної напруги в Російській імперії був викликаний розвитком народницького руху. 1 березня 1881 р. народниками було вбито Олександра II, а його спадкоємець Олександр III ввів жорстку адміністративну регламентацію суспільного життя. Ворогів державної влади піддавали арештам і засланням. Загалом за часів правління Олександра III за антидержавні діяння було затримано й засуджено на підставі Положення про надзвичайну охорону (серпень 1881 р.) понад 4 тис. людей. Цей закон формально мав тимчасовий характер, проте його дія була продовжена аж до падіння царизму.

Найбільш складним питанням часів так званих контрреформ Олександра III було земельне питання. За двадцять років після селянської реформи вона вичерпала свій позитивний заряд. Олександр III пішов у протилежному напрямі. Він укріплював поміщицьке господарство й підтримував патріархальний устрій села. Такий поворот пов'язаний із діяльністю міністра внутрішніх справ Д.А. Толстого. З боку поміщиків ішли постійні скарги на те, що селяни «розбалувалися». У зв'язку із цим 1889 р. уряд ввів Положення про земських дільничних начальників. Земські начальники, які не мали відношення до самоврядування, зосередили у своїх руках адміністративну й навіть судову владу на місцях. На ці посади призначалися дворяни із числа місцевих поміщиків. Загальне керівництво земськими начальниками в повіті здійснював предводитель дворянства. Ці начальники були повновладними господарями у своїй дільниці. Сільські й волосні сходи селян перебували в повній залежності від цих посадовців, яким було надано права відміни будь-яких приговорів сходів, арешту сільського старости й волосного старшини, накладання штрафу на будь-яких учасників сходу селян.

У ті ж роки були введені закони, які ставили перепони щодо права виходу селян із громади й земельних переділів. Такі закони мали на меті звести селян до великої патріархальної родини й посилити адміністративний нагляд за їх життям. Наприкінці царювання Олександра III була проведена земська контрреформа, за якою був посилений контроль уряду за земствами. Урешті-решт контрреформи підготували соціальний вибух на селі на початку XX ст. – під час першої російської буржуазно-демократичної революції. Цей вибух спричинили три фактори: зріст селянського малоземелля, світова сільськогосподарська криза та кріпосницька політика уряду.

Література:

1. Хрестоматія з історії держави і права України : [навчальний посібник] : у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренко. – К. : Ін Юре, 2000– . – Т. 1 : Із найдавніших часів до початку XX ст. – 2000. – 472 с.

2. Бойко О.Д. Історія України : [посібник] / О.Д. Бойко. – К. : Академія, 2002. – 656 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : у 2 т. / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – К., 2000– . – Т. 1. – 2000. – 648 с.
4. Лановик Б.Д. Історія України : [навчальний посібник] / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. – К. : Знання-Прес, 2006. – 598 с.
5. Самойленко О.О. Реалізація судової реформи 1864 року в Україні: етапи і проблеми / О.О. Самойленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/23.pdf.
6. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П.Ф. Щербина. – Львов : ЛГУ, 1974. – 190 с.

УДК 340.1

Куракін О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри теорії та історії держави і права

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕФІНІЦІЇ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

THEORETICAL AND LAW ASPECTS OF LEGAL DEFINITION OF THE LEGALITY IN LEGAL REGULATION

З позиції загальної теорії права розглянуто підходи до визначення терміна «правові засоби» в механізмі правового регулювання. Зроблено спробу аргументувати власну точку зору із цього питання, спираючись на існуючий у цій сфері науковий доробок. Запропоновано класифікацію правових засобів, визначено їх місце в механізмі правового регулювання.

Ключові слова: *правовий засіб, правове регулювання, законність, сила права, реалізація права, суб'єкт правовідносин.*

С позиции общей теории права рассмотрены подходы к определению термина «правовые средства» в механизме правового регулирования. Сделана попытка аргументировать собственную точку зрения по этому вопросу, опираясь на существующий в этой сфере научный потенциал. Предложена классификация правовых средств, определено их место в механизме правового регулирования.

Ключевые слова: *правовое средство, правовое регулирование, законность, сила права, реализация права, субъект правоотношений.*